

سیمای بیباکه ره وه له فونولوژی زماڤه کوردی

غازی فاتح وهیس

کولێجی ئەدهبیات زانکۆی سه‌لاح‌دین

پیشه‌کی

وه‌چ کردنیش تیویری دیراسه‌کردنی ستراکچه‌ری ده‌نگه‌کانی زمان نه‌گرێته‌وه. هه‌روه‌ها شوینی زانای به‌ناوبانگ «ترۆپتیزکۆی»⁽⁴⁾ له‌ دیراساتی فونولوژی‌یدا گه‌لی به‌رزه، به‌تایبه‌تی له‌ قوتابخانه‌ی لینگویستیکی پراگدا. به‌م جوړه‌سی قوتابخانه له‌ مه‌زرای دیراساتی فونولوژی‌یدا ده‌ستنیشان نه‌کړی:

1 - قوتابخانه‌ی پراگ که (ترۆپتیزکۆی) به‌ سه‌رکرده‌ی نه‌ژمیردری و‌خواه‌نی تیویری نیشانه‌کردنه markedness.

2 - قوتابخانه‌ی جاکۆپسن که خواه‌نی تیویری جووت سیمای جیاکه‌ره‌وه‌یه.

3 - فونولوژی وه‌چ کردن که چۆم‌سکی وه‌الی به‌ دامه‌زرینه‌ری دائه‌نرین.

به‌لام له‌ راستیدا تیویری نیشانه‌کردن و‌جووت سیمای جیاکه‌ره‌وه به‌ ته‌واوکه‌ری به‌کتر دائه‌نرین.

سیمای جیاکه‌ره‌وه‌ی نه‌بی له‌سه‌ر ته‌ساسی دیراسه‌کردنیکی ته‌واوی فونته‌تیک دابمه‌زرینری و‌چه‌مکی دابه‌ش کردنی وه‌زیفه‌ی ده‌نگه‌کانی زمان بگه‌یه‌نریت به‌دانه‌کانی فونته‌تیک و‌دانه‌کانی فونته‌تیکیش (ده‌نگه‌کان) بیه‌سترین به‌ شیوه‌ی جولانه‌وه‌ی نه‌ندامه‌کانی ئاخافتن و‌بیستن و‌ده‌رک پی‌کردنه‌وه، واته‌ به‌سته‌وه‌ی فونیمه‌کان به‌ ده‌نگه‌کانه‌وه‌وه‌به‌سته‌وه‌ی ده‌نگه‌کانیش به‌ جولانه‌وه‌ی نه‌ندامه‌کانی ئاخافتن و‌ره‌گه‌زه‌کانی بیستن و‌ده‌رک پی‌کردنه‌وه‌وه‌ته‌مجادانانی سیمای

فونولوژی لقیکی زانستی زمانه‌وه‌دوای مورفولوژی دیت، چونکه له‌قه‌کانی زانستی زمان به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ریزه‌کړین.

سیمانتیک ← واتا‌سازی

سیتاکس ← رسته‌سازی

مورفولوژی ← مورفیم‌سازی

فونولوژی ← فونیم‌سازی

فونته‌تیک ← ده‌نگه‌سازی

فونولوژی له‌ ستراکچه‌ری ده‌نگه‌کانی زمان نه‌کولێته‌وه، واته‌ ریزکردن و‌کارگیرانی (وه‌زیفه‌ی) ده‌نگه‌کانی زمان.

سیمای جیاکه‌ره‌وه‌ش⁽¹⁾، (Distinctive Feature) یه‌کیکه‌ له‌

ریبازه‌کانی فونولوژی، بو‌دۆزینه‌وه‌وه‌ده‌ستنیشان کردنی جیاوازی و‌لیکه‌چوونی نیوان فونیمه‌کانی زمان په‌یڕه‌وی

نه‌کړی، به‌پی‌ی نواندن و‌وه‌زیفه‌ی نه‌وه‌ فونیمانه. بو‌یه‌که‌م جار زانای به‌ناوبانگ جاکۆپسن⁽²⁾ جووت سیمای جیاکه‌ره‌وه‌ی

له‌سه‌ر ته‌ساسی تاییه‌تیه‌کانی فونته‌تیک دانا، به‌تایبه‌تی جولانه‌وه‌ی نه‌ندامه‌کانی ئاخافتن و‌تاییه‌تی فیزیکی. دوا

به‌دوای جاکۆپسن، چۆم‌سکی و‌هالی و‌پوستال ده‌ستکاری سیمای جیاکه‌ره‌وه‌یه‌ان کردو به‌شیوه‌یه‌کی ریک و‌پیک تر

به‌کاریان هینا بو‌ جیاکردنه‌وه‌ی فونیمه‌کان و‌ فونولوژی وه‌چ کردنیان⁽³⁾، «Generative Phonology» هینا په‌کایه‌وه. فونولوژی

جیاکهرهوه. به لآم له م بهینه دا کیشه یه کی هره گه وره نه که وینه پیش فونولوز یزان و فونه تیکزانه ووه ویش نه ویه که جیاکردنه ووهی که ره سه کانی فونه تیک شتیکی ئاسان نییه، چونکه ده ستیشان کردنی ته وای سنووری ده ننگه کان له ناخافتندا کاریکی مه حاله و نازانری له کوپیه ووه ده ننگه کانی ناخافتن ده ست پی نه که ن وله کوی کوتایان پی دیت. له گه ل نه مه شدا هه موویه کیک له نیمه کاتی کومه لیک ده ننگه له شیوهی قسه دا نه بیستی، دانه دانه نه ووه ننگانه وهر نه گری.⁽⁵⁾ به م جوړه قسه که هه مووه ده ننگه کان به سه ری که ووه نه درکینی بو نمونه، کاتی ووشه «مدال» نه درکینی نالی: م، ن، د، 1، ل. به لآم بیسه تاراده یه که به جیا وریان نه گری.

نه مه له لایه که ووه، له لایه کی تره وه راستی (حقیقه) هیچ که ره سه یه کی فونه تیکی به شیوه یه کی زور ته ووه ده ستیشان ناکریت، چونکه تایه تیه کانی فونه تیکی شیوهی پرووتیان تیدایه «شیوهی ته جرید» له لایه کی تره وه گه یاندنی چه مکی وه زیفه ی ده ننگه کان «سیگمنت» (Segment) وه یا «فونیم» به چه مکی که ره سه کانی فونه تیک «ده ننگ» و گه یاندنی چه مکی که ره سه کانی فونه تیک به شیوهی درکندن و بیستن و درک پی کردن بی که م و کوری نابی، به تایه تی نه گه روستمان سیمای جیاکهره وه له بهر رووشنای نه م جوړه لیکدان و گه یاندنه دا دابمه زرینین. له هه مان کاتدا ناشتوانین ته نیا له سه ره سه ساسی تایه تیه کانی فونولوزی نه م جوړه سیمایه دابنن، چونکه تایه تیه کانی فونولوزی له راستیه ووه زور دوورن. له بهر نه مه نه بینین جوړه ها تیویر هاتووه ته کایه ووه هه ری که یان به جوړیک سیمای جیاکهره وهی پیشنیار کردوه.

به لآم زور به یان له سه ره سه ساسی گریمانه یه کی ته ووه دانه نراون و تاراده یه کیش نه به ستراون به که ره سه ی راسته قینه ووه. به م جوړه هه ندی له و تیویرانه نه توانری بکرین به خالی ده ست پی کردن بودانانی تیویریکی چه سپاوو هه ندیکی تریشیان پیوستیان به ده ستکاری کردن هه یه، نه گینا

سیمای جیاکهره وهی گشتی کاریکی مه حاله.⁽⁶⁾ هه وه کو ووتمان سیمای جیاکهره وه بو نه ووه به کار نه هینری لایه نی جیا وازی ولیکچوونی نیوان فونیمه کان ده ستیشان بکریت، به پی ی نواندنیان. بو نمونه سیمای جیاکهره وهی [+گری -گری]⁽⁷⁾ بو ده ستیشان کردنی تایه تیه کی روونی (مجرد) چند فونیمیک⁽⁸⁾ به کار نه هینریت وله تیویری فونولوزی ووه چ کردنیشدا سیمایه کی گرنکه بو هه مان مه به ست.

نه م سیمایه، واته [+گری -گری]، له سنووری فونه تیکی سروشتیشدا ده وریکی بالا نه گیری، چونکه له گه ل چند سیمایه کی دیکه دا نه بیته سیمایه کی زور گرنکه وپته ووه، به لآم له هه مان کاتدا له که م و کوری یه ووه دوور نییه، چونکه هه وه کو ووتمان سنووری فونه تیک هیشتا به شیوه یه کی ته ووه له شیوهی (مجرد) پاک نه کراوه ته ووه فونیمیش له رووی وه زیفه ووه جیا وازه له زمانیکه ووه بو زمانیکی دیکه. بو نمونه کونسنانتی ب له زمانی کوردیدا له هه مووشونیکدا گره به لآم له زمانی ئینگلیزیدا له کوتای ووشه دا که،⁽⁹⁾ له گه ل نه مه شدا نه م فونیمه، واته فونیمی /ب/ له به شی ده ره وهی فونولوزیدا (به شی چونه زووره ی فونولوزی) به [+گر] له قه له م نه درنی له م دوور زمانه دا.⁽¹⁰⁾ له بهر نه مه ناتوانری سیمای جیاکهره وهی فونولوزی گشتی بو هه موور زمانه کانی جیهان دابنری.

زانای به ناویانگه جاکوپسن له سه ره سه ساسی درکندن، جووت سیمای جیاکهره وه [+کونسنانت -کونسنانت]⁽¹¹⁾

دانا، به لآم چومسکی وهالی هه ولی ته ووه یان دا که تایه تی فیزیکی و بیستن له تیویری سیمای جیاکهره وه وده رکه ن وله ریگه ی دانانی ژماره یه که سیمای جیاکهره وهی زیاتره ووه توانیان هه ندی کیشه ی جیاکردنه ووهی فونیمه کان بن بر بکه ن.

به لآم هه ر خوشیان نه م کاره به خالی ده ست پی کردن دانه نین، چونکه ده ستیشان کردنی ره گه زه کانی فیزیکی

دهنگه ناتوانتری به ته‌واوتی بهینرینه نه‌نجام، جگه له‌وهی ره‌گه‌زه‌کانی ده‌رک پی‌کردن زور دورن له‌ره‌گه‌زه‌کانی فونولوژییه‌وه. هه‌روه‌ها به‌گویره‌ی بوچوونی (فانت)ی (Fant) زمانه‌وان، نه‌بی سیمای جیاکه‌روه له‌سه‌رئه‌ساسی چند به‌شیکه ده‌ستیشان کراوی ره‌گه‌زه‌کانی ئینکود⁽¹²⁾، (Encode) دابنری، که بومه‌به‌ستی ده‌ریرین به‌کار نه‌هینرین، ئینجا نه‌توانری ده‌ستیشانی هاودزه‌کانی نه‌فونیمانه بکری که به‌م شیویه سیمای جیاکه‌روه‌یان بو‌دائه‌نری. جگه له‌مه‌ش به‌گویره‌ی رای «فانت» سیمای جیاکه‌روه له‌سه‌رئه‌ساسی جولانه‌وه‌ی نه‌ندامه‌کانی ناخافتن و ده‌رک پی‌کردنیش دانه‌نری به‌لام ووردی و شاره‌زاییه‌کی ته‌واوی نه‌وی، جگه له‌وه‌ی که نه‌بی حساب بو‌جویره‌ها ره‌گه‌زی دیکه بکری وه‌کو دنیا‌میکی هه‌واو میکانیزمی سیسته‌می ناخافتن و کاری می‌شک و باری ده‌روونی قسه‌که‌رو بیسه‌ر.

ده‌رک پی‌کردن (ادراک)⁽¹³⁾ به‌کیکه له‌ره‌گه‌زه‌گرنگه‌کانی سیسته‌می ئینکود و دیکود و لپرسراوه به‌رانبه‌ر به‌هله‌پنانی ره‌گه‌زه‌کانی فونولوژی. هه‌روه‌ها سیمای جیاکه‌روه نه‌بی ره‌گه‌زی فیزیکی تیدا هه‌بی، که له‌سیسته‌می ئینکود و دیکوددا ره‌نگه‌ نه‌داته‌وه و حه‌ده‌سیش (حدس) ده‌ور نه‌گیری له‌م بواره‌دا.

نه‌وه‌ی شایانی بامه‌ پی‌وه‌ندی فیزیکی له‌سیمای جیاکه‌روه‌دا ده‌ستیشان نا‌کری به‌ل‌کو ره‌گه‌زه‌کانی فونه‌تیکی پی‌ده‌رته‌خری.

ئه‌مه له‌لایه‌که‌وه، له‌لایه‌کی تره‌وه به‌پی‌رای جاکوینسن و هالی نه‌توانری وه‌زیفه‌ی فونه‌تیکی له‌سنووری فونولوژی‌یدا به‌کار بهینریت، ئینجا له‌به‌ر روشنای ئه‌م به‌کاره‌ینانه‌دا نه‌توانری سیمای جیاکه‌روه دابنری.

ئه‌م دووزانایه سیمای جیاکه‌روه‌یان دابه‌ش کردوه به‌سه‌ر دووبه‌شدا: ⁽¹⁴⁾ به‌که‌میان بنه‌رته‌یه و بریتیه له‌جووت کردنی نه‌وه فونیمانه‌ی که به‌پی‌ی تاییه‌تییه‌کانیان به‌رانبه‌ر به‌یه‌کدی

دائه‌نرین پی‌نه‌وه‌ی گوئی به‌جیاوازی ماوه‌ی درکاندنیان بدریت. دووه‌میان عه‌رووزیه‌وه به‌پی‌ی جیاوازی ستریس و ئاوازه‌ته‌وژمی هه‌وا نه‌وه فونیمانه به‌رانبه‌ر به‌یه‌کدی دانه‌نرین به‌لام ئه‌م به‌شه به‌پی‌ی ماوه‌ی نه‌گویری و به‌ستراوه به‌له‌فلی (ئاستی) سه‌روه‌ی درکاندنیه‌نگه‌کانه‌وه.

که وا بو‌جووری به‌که‌م (به‌پی‌ی رای جاکوینسن) پی‌وه‌ندی به‌ماوه‌یه‌نیه، که‌چی (فرانک پارکه‌ن) جووری کوتای پی‌هاتی ماوه‌ی درکاندنیه‌ فاول ته‌کات به‌سیمای جیاکه‌روه بو‌ده‌ستیشان کردنی کونسانتی وه‌ستای کوتای و وشه، بو‌نموونه: ⁽¹⁵⁾

S + OP → (+ Voice) (+ gradual termination)

کونسانتی وه‌ستای ← [+ گر] [+ فاولی کوتای پی‌هاتووی له‌سه‌رخن]

به‌م جووره نه‌وه کونسانتیه‌ی که نه‌که‌وته کوتای و وشه‌وه، نه‌گه‌ر فاوله‌که‌ی پیشی له‌سه‌رخن کوتای پی‌هات، نه‌وا نه‌وه کونسانتیه‌ کونسانتیکی گره‌وه به‌پنجه‌وانه‌وه کونسانتیه‌که نه‌بیته کونسانتیکی کپ. نه‌وه‌ی شایانی بامه له‌زمانی کوردیدا ئه‌م دیارده‌یه هه‌یه‌وه نه‌توانری هه‌مان سیمای به‌کار بهینریت بو‌نموونه له‌وشه‌ی «پیر» و «شیر» دا فاولی /ی/ له‌سه‌رخن کوتای پی‌دیت و له‌وشه‌ی «پیت» دا کوت و پیر کوتای پی‌دیت و فاوله‌که‌ش به‌فاولیکی کورت دینه‌گوئی، به‌لام له‌حاله‌تی به‌که‌مدا، واته له‌وشه‌ی «پیر» دا، به‌دریژ دینه‌گوئی.

به‌پی‌ی جووت سیمای جیاکه‌روه‌ی جاکوینسن و هالی هه‌موو فونیمیک نه‌بیته [+ کونسانت - کونسانت] وه‌یا [+ فاول - فاول] وه‌هه‌ر سیمایه‌ک له‌م دوو سیمایه‌ دوونرخه‌ی هه‌یه‌یه‌کیکیان (+) و نه‌وی دی (-). ئه‌م دوو سیمایه‌ له‌سه‌ر ئه‌ساسی درکاندن و شیویه‌ی فیزیکی ده‌نگه‌کان دانراون، چونکه بو‌نموونه له‌کاتی درکاندنیه‌ فاولدا هه‌وا به‌ئاره‌زووی خوئی له‌سییه‌کانه‌وه دینه‌ده‌روه‌وه فورمانتی ریک و پیکه‌ی هه‌یه‌ به‌لام له‌کاتی درکاندنیه‌ کونسانتدا هه‌وا به‌ئاره‌زووی خوئی

ناپه ته دهروه دفورمانتی رڼك وپيكي نپه . ثم جوت سيمايه
 بونيمچه فاولی /و= /و/ی/ = /ل/ دهست نادهن
 چونکه ثم دوونيمچه فاوله نه تهوانری به کونسانتی تهواو
 دابنرین ونهش به فاولی تهواو. که وابوو سيمای جياکهروهی
 [+ فاول - فاول] وهيا [+ کونسانت - کونسانت] به سهریاندا
 ناچه سپنری .

بهم جوره نه بی سيمای جياکهروهی [+ فاول کونسانت]
 وهيا [- کونسانت - فاول] یان بوا دابنری . لیره دا واده رکوت
 که نه بی سی جوره سيمای هه بی :

+ کونسانت / هه موو کونسانته کان

- فاول

+ فاول

- کونسانته کان / هه موو فاوله کان

+ فاول / نیمچه فاولی /و/ی/ ⁽¹⁶⁾

+ کونسانت

سيمای جياکهروهه بو

فاوله کانی زمانی کوردی

فاوله کانی زمان به بی شیوهی زمان و ههردوو لید دابهش
 نه کړین . بونموونه له درکاندنې فاولی /ی/ دا بهشی
 پيشه وهی زمان بهرزه بیته وهه و نه وندهی نامینی خوی له
 مه لاشووی رهق بدات . که چی له درکاندنې فاولی /و/ دا
 بهشی دواوه وهی زمان بهرزه بیته وهه و نزیکی مه لاشووی نهرم
 نه بیته وهه . ثمه له لایه که وهه ، له لایه کی تره وهه له کاتی درکاندنې
 فاولی /ی/ دا ههردوو لیدوپان نه کړینه وهه ، به لام له کاتی
 درکاندنې /و/ دا ههردوو لیدوگرد نه کړینه وهه (خبر
 نه کړینه وهه) ⁽¹⁷⁾

به بی رای زانایانی زمان فاولی /ی/ و /و/ و /ه/ تا
 راده په ک له هه موو زمانه کانی گیتیدا هه ن .

له بهر نه به ثم سی فاوله به فاولی گشتی ، وهیا به فاولی

سروشتی دائه نرین . نه وهی شایانی باسه سیسته می فاولی
 هه ندی زمان بریته له م سی فاوله ، بونموونه زمانی عه ره بی :
 سیسته می فاولی زمانی عه ره بی به م شیوه یه یه : ⁽¹⁸⁾

و _____ ی

•

ههروه ها ثم سی فاوله نه که ونه نیو سیسته می فاولی زمانی
 کوردیشه وهه ، چونکه سیسته می فاولی زمانی کوردی به م
 شیوه یه ی خواره وهه .

پیشه وهی	پشته وهی	پشته وهی گردکراو
ی	ی	گردنه کراو

بهرز ی ا وو و

ناوه راست ی و

نزم ه 1

سیسته می فاولی زمانی کوردی دابهش نه کړیت به سه رسنی
 نیمچه سیسته مداو به م شیوه یه ی خواره وهه :

نیمچه سیسته می یه که م :

پیشه وهی کورت	پیشه وهی دریز	ی	+ بهرز
ا	ی	ی	+ ناهه راست

نیمچه سیسته می دووه م :

پشته وهی کورت	پشته وهی دریز	وو	+ بهرز
و	وو	و	+ ناهه راست

نیمچه سیسته می سییه م :

پیشه وهی کورت	پیشه وهی دریز	آ	+ نزم
ه	آ		- ناهه راست

- بهرز

فاوله کانی نیمچه سیسته می یه که م و سییه م هه موویان [+]

گرد نه کراو]ه ن و فاو له کانی نیمچه سیسته می دوو هم موریان
[+ گرد کراو]ه ن .

نه گهر سه بیرنکی نه و سی نیمچه سیسته مه بکهین نه بینین
سیمای جیا که ره وهی [+ دریز - کورت] و [- دریز + کورت]
دوو سیمای جیا که ره وهن بو شهش فاو له فاو له کانی زمانی
کوردی :

1 - + بهرز

+ دریز فاو لی

- کورت / ی

+ پیشه وه

+ گردنه کراو

بو نمونه له ووشه ی «ژین» دا .

+ بهرز

- دریز فاو لی :

+ کورت

+ پیشه وه

+ گردنه کراو

بو نمونه له ووشه ی «ژن» دا .

2 - + بهرز

+ دریز فاو لی

- کورت / او

+ پیشه وه

+ گرد کراو

بو نمونه له ووشه ی «کوپر» دا .

+ بهرز

+ کورت فاو لی

- دریز / او

+ پیشه وه

+ گرد کراو

بو نمونه له ووشه ی «کوپر» دا .

3 - + نزم

+ پیشه وه فاو لی / 1

+ دریز / 1

- کورت

+ گردنه کراو

بو نمونه له ووشه ی «شان» دا .

+ نزم

+ پیشه وه فاو لی

+ کورت / ۰

- دریز

+ گردنه کراو

بو نمونه له ووشه ی «شه ن» دا .

لیسه دا ته نیا فاو لی / و / ی / له سیسته مه که دا مانه وه و
سیمای [+ کورت - دریز] و [- کورت + دریز] بو نم دوو فاو له
ناشی . نه مه له لایه که وه ، له لایه کی تره وه نم دوو فاو له
هر دو وکیان کراوه ن و به فاو لی ناوه پراست دانه نرین . بهم جو ره
ته نیا شیه وهی هر دو و لیسه که کریت به سیمای جیا که ره وه بو نم
دوو فاو له و بهم شیه وهی خواره وه :

4 - + کراوه فاو لی

+ ناوه پراست / ی

+ گردنه کراو

+ دریز

- کورت

- گرد کراو

بو نمونه له ووشه ی «دی» دا .

+ کراوه

+ ناوه پراست فاو لی

+ گرد کراو / و

- گردنه کراو

- كورت

+ دريژ

بو نمونه له ووشه‌ی «دو» دا.

به لآم هم سى سيمايه‌ی خواره‌وه به شيويه‌كى ته‌واو بو
فاوله‌كانى زمانى كوردى ناشين چونكه چوار فاولى به رزى
هيه و جووت سيماي [+ بهرز - نزم] به شيويه‌كى ته‌واو
به سرياندا ناچه سپيترى.

1 - + بهرز ، ي ، ا ، و ، و

- نزم

2 - بهرز / ي ، و

- نزم

3 - + نزم ، ا ، ه

- بهرز

هروه‌ها هيچ فاوليك نيه نه به رزى و نه نزم ويا هم
به رزى و هم نزم . له بهر همه نه و چوار سيمايه‌ى سهره‌وه مان بو
فاوله‌كانى زمانى كوردى داناوه .

سيماي جياكه‌روه بو كونسنانته‌كانى زمانى كوردى

به يى راي زانايانى زمان كونسنانتي / پ / ، / ا / و /
ك / تاراده‌يك له هم مو زمانه‌كانى جيهاندا به دى نه كرتين .⁽²⁰⁾

له بهر همه هم سى كونسنانته به كونسنانتي سروشتى
دائنه‌رتين .

هم سى كونسنانته له سى شونى جياوازدا دروست
نه كرتين و تاراده‌يه كيش شونى دروست بوونيان له به كدييه‌وه
دوره . بو نمونه كونسنانتي / پ / به هردو ليو نه دركيتري ،
واته به به شى پيشه‌وه‌ى زار و كونسنانتي / ا / به سهرى زمان و
تارو (پوك) نه دركيتري ، واته به به شى ناوه‌راستى زار دروست
نه كريت و كونسنانتي / ك / به پشتى زمان و مه‌لاشوو دروست
نه كريت كه به شى دواوه‌وى بوشاي زار نه گريته‌وه .

به هم جوړه نه توانري سى سيماي بو هم سى كونسنانته
دابترى :

گروپى به كه م : + پيشه‌وه كونسنانتي

- ناوه‌راست / پ /

- پشته‌وه

گروپى دوهم : - پيشه‌وه كونسنانتي

+ ناوه‌راست / ت /

- پشته‌وه

گروپى سيمه :

- پيشه‌وه كونسنانتي

- ناوه‌راست / ك /

+ پشته‌وه

هروه‌ها له بهر نه وه‌ى هم سى كونسنانته به كونسنانتي
سروشتى دائنه‌رتين ، نه توانري هم سيمايه‌ى خواره‌وه يان بو
زياد بكرت .

+ سروشتى كونسنانتي / پ / ، / ا / ، / ك / .

نه و كونسنانته‌ى كه نه كه ونه سنوورى گروپى

به كه موهه نه مانه‌ى خواره‌وه ن :

پ ، ب ، م ، و ، ف ، ف .

هم گروپه «كومه‌له» ، كه گروپى / پ / به نه كريت به دوو
به شه‌وه :

1 - گروپى ف ، ف به ليو خواره‌وه دانه‌كانى سهره‌وه
دروست نه كرتين و تاراده‌يه كيش نزيكى سنوورى گروپى
دوهم نه بنه‌وه كه گروپى / ا / به ، چونكه دانه‌كانى سهره‌وه
به شدارى نه كنه له دركاندياندا .

2 - گروپى پ ، ب ، م ، و ، به هردو ليو نه دركيترين .

سيماي جياكه‌روه‌ى هم دوو گروپه به هم جوړه‌يه :

+ ليو — دانى ف ، ف

+ پيشه‌وه

+ ليو پ ، ب ، م ، و .

+ پيشه‌وه

+ بەردەوام /ف، ف، ژ، س، ش، چ، ج
 - بچراو
 - بەردەوام پ، ب، ك، گ، ت، گ
 + بچراو
 لىرەدا كۆنسانتەكانى زىمانى كوردى بەپىيى حالەتى
 دركاندن دابەش ئەكەين بەسەر ئەم گروپانەى خوارەو دا .

1 - كۆنسانتە وەستاوكان (گىرەكان).
 لە زىمانى كوردىدا شەش كۆنسانتى وەستاو ھەيەو
 ئەمانەى خوارەو ن:

لىوى	ئاروى	مەلاشوى (رەق)
پ، ب	ت، د	ك، گ

2 - كۆنسانتە لە رۆكەكان (خىشوك).
 لە زىمانى كوردىدا دە كۆنسانتى لەرۆك ھەيەو ئەمانەى
 خوارەو ن:

لىوى	ئاروى (دانى)	مەلاشوى (رەق)
ف، ق	س، ر	ش، ژ

مەلاشوى (نەرم)	قورگى
غ، خ	ح، ھ

3 - كۆنسانتە لوتىيەكان:

لە زىمانى كوردىدا دوو كۆنسانتى لوتىيە ھەيە:

لىوى	دانى (ئاروى)
م	ن

4 - كۆنسانتە لايىيەكان:

ئاروى	مەلاشوى
ل	ل

5 - كۆنسانتە گھۆكەكان: لە زىمانى كوردىدا دوو

كۆنسانتى گھۆك ھەيەو ھەردووكيان ئاروىيەن: ر، ر.
 6 - نىمچە فاوئى:
 لىوى مەلاشوى
 و
 دانانى نىشانە بو كۆنسانتەكان و فاوئەكان.

ھەرەكولە پىشەكى ئەم ووتارەدا بۆمان دەرکەوت كە سىماي جياكەرەوى
 [+ كۆنسانت - فاوئى] و [- كۆنسانت + فاوئى] و [+ گر - گر] كەم و كورپيان
 تىدا ھەيە. لە بەر ئەمە سىماي [★ زرينكۆك - زرينكۆك]⁽²³⁾ كە سىمايەكى
 گشتىيە، بو كۆنسانتەكان و فاوئەكان دائەنرى (خەفۆك لە باتى - زرينكۆك)
 دائەنرىن.

خەفۆك	زرينكۆك
1 - فاوئەكان	1 - كۆنسانتە وەستاوكان
2 - كۆنسانتە لوتىيەكان	2 - كۆنسانتە لەرۆكەكان
3 - نىمچە فاوئەكان	3 - كۆنسانتە قورگىيەكان.
4 - كۆنسانتە لايىيەكان	
5 - كۆنسانتە گھۆكەكان	

گروپى يەكەم نەغمەيەكى مۇسقىيان ھەيە بە پىچەوانەى
 گروپى دووئەمەو. ھەرەھاگروپى يەكەم لە رىزى
 گروپى فاوئەكان دائەنرى، بەلام گروپى دووئەم بە
 كۆنسانتى بنەرەتى دائەنرى.
 بەپىيى سىماي زرينكۆك و خەفۆك نىشانەى (+) و (-) بو

چەند فۆنېمىك دائەنرىن.

كۆنسانتى	لايى	ووستا	لوتى	لەرۆك
زرينكۆك	+	-	+	-

Sonorant

گھۆك	قورگى	نىمچە فاوئى	فاوئى
+	-	+	+

خەفۆك

-	+	-	+	-
---	---	---	---	---

Obstruent

لىرەدا نىشانە بو ھەموو كۆنسانتەكان و فاوئەكانى زىمانى
 كوردى دائەنرىن بەپىيى سىماي جياكەرەوى زرينكۆك و
 خەفۆك و پىشەو و ناوەرەست و پاشەو و چەند سىمايەكى دىكەو
 بەم شىوئەي خوارەو.

له تاقي كردنه وه كانياندا تايه تيبه كاني فيزيكي ده نگان
به ته ساسي جيا كردنه وه ي ده ننگه كان داناوه .

3 - چومسكي زانايه كي به ناوبانگي ته مه ريكيه و گه لي
نه زه رييه ي ده رباره ي زمان داناوه . بو نمونه نه زه رييه ي
«وه چ كردن» به كي كه له وه نه زه رييه گرنگانه ي كه دايناوه .
ته م نه زه رييه يه ته وه دوويات ته كاته وه كه له زماندا
كومه ليك ده ستور هه يه وه ته نيا ته ورستانه دروست
ته كن كه واتا دارويي كم و كور يين ، وه يا ته
ده ستورانه ي كه ته نيا فونيمه كاني زمانيك له يه كه ته دن
له قالب ي برگه ي فونه تيكي دا .

4 - تر و پتر كوي به كي كه له زاناکاني قوتابخانه ي لينگويستيكي
پراگه كه له كوتاي بيسته كاني ته م سه ده يه دا دامه زرا .
ته م قوتابخانه يه له بيرو راي زمانه وانه رووسه كان و
سويسييه كان ته كوليه وه ، واته كارت ي كردني بيرو راي
ته و زانايانه بووه هو ي دامه زراندي ته م قوتابخانه يه .
به يي ي بوچووني ته و زمانه وانه ته يي له ريگه ي وه زيفه ي
دانه كاني زمانه وه زمان شي بكر يته وه .

5 - پروانه لاپره (3) ي كتيبي :

«Generative Phonology, by S. Shane»

ئاخافتن بريتييه له كومه ليك ده نكي تي هه لكيش و له
لايه ن قسه كه ره وه ده رشه بر يي ، به لام كاتي بي سه ره وه
ئاخافتنه وه رشه گري دابه شي ته كات و دانه كاني له يه كه
جيا ته كاته وه بو ته وه ي له و ئاخافتنه تي بگات .

6 - به شيوه يه كي گشتي ده ستوره كاني فونولوژي له سنووري
تاچه زمانيكدا به كار ته هينرين .

به لام زاناکاني زمان هه ولي داناني سيماي جيا كه ره وه ي
گشتي ته دن بو ته وه ي بو هه موو فونيمه كاني زمانه كاني
گيتي ده ست بدن .

بو نمونه سيماي جيا كه ره وه ي سروشتي به كي كه له
سيمايانه ي كه ته توانري بو ته و فونيمانه دابنري كه له

ته و سيمايانه ي كه بو فونيمه كان دامنانون بو مه به ستي
پيشانداني جياوازي نيوان فونيمه كان به كارمان هينان ، جگه
له وه ي كه له سه ره ته ساسيكي زانستيانه ته و فونيمانه مان دابه شي
كردوه ، چونكه بنه رته ي ته و سيمايانه تايه تيبه كاني فونه تيكه
(ته گه رچي ده ستيشان كردني تايه تيبه كاني فونه تيك
به شيوه يه كي ته و او كاريكي ئاسان نييه) .

به م جو ره ته ساسيكي چه سپاومان بو فونيمه كاني زماني
كورد ي داناوه له ته لو فونه كانمان دابريون . هه روه ها ته گه ر
هه رگسورانيك به سه ره ده ننگه كاني زماني كورديدا بيت له
داهاتوودا ، ته و به ئاساني ته توانري ته م سيمايانه ي كه ئيستا
دانزانون بكرين به نيشانه بو ده ستيشان كردنيان . جگه له مه شي
سيماي جيا كه ره وه ريگه يه كه بو به راوورد كردني فونيمه كاني
زمانيك له گه ل فونيمه كاني زمانيكو ، ديكه دا .
په راويزه كان

1 - فونولوژي سوود له تايه تيبه كاني فونه تيك وه رته گري بو
ناساندني فونيمه كان . ته و تايه تيبه يانه شي بيان ته و تري
«سيما» . ته گه ر هه ر سيمايه كه له فونيميكدا هه يي ، ته و
ته و فونيمه عه لامه تي [+ ته و سيمايه] وه رته گري . وه
ته گه ر هه ر فونيميك ته و تايه تيبه ي تيدا نه بو ته و [- ته و
سيمايه] ي بو داته نري . بو نمونه سيماي ليوي له
ده نكي [م] دا هه يه و سيماي [+ ليوي] بو داته نري .

2 - جاكسوپسن به كي كه له زمانه وانه به ناوبانگه كان و گه لي
نه زه رييه ي ده رباره ي فونه تيك و فونولوژي داناوه .
هه روه ها ته م زمانه وانه به به كار هيناني ئاميري تايه تي
تاقي كردنه وه يه كي فراوان و ووردي ده رباره ي ده ننگه كاني
زماني ئينگليزي كردوه ، به تايه تي له گه ل (فانت) و
(هالي) داو ته مانيش دوو زمانه واني گه لي به ناوبانگن .

12 - ره گزه کانی ئینکود ئو تایبه تیپانه یه که له ئاخافتندا هه ن . واته ئو تایپاتیپانه یه که له قسه ی قسه که ردا هه ن پینش ئه وه ی بیسه ر وهریان بگری . به گوتیره ی ئو تایبه تیپانه هه ندی سیمای جیاکه ره وه دائه نری .

13 - ده رک پی کردن ، به شیوه یه کی سه ره کی له ده رک پی کردن ی بیسه ر کاتی قسه کانی قسه که زه ره نه گری . به گوتیره ی ده رک پی کردن ی هه ندی سیمای جیاکه ره وه دائه نری . جگه له مه ش ره گزه کانی فیزیکی ده نگ و حه ده سی بیسه ر قسه که ریش ئه کرین به ئه ساس بو دانانی سیمای جیاکه ره وه .

14 - سیمای جیاکه ره وه ی بنه رته ی تهنیا به پی ی تایبه تیپانه ی فونیم دائه نری . به لام بو دانانی سیمای جیاکه ره وه ی عه رووی ئه بی سیسایکی تایبه تی بو ئه و گورانانه بگری که به هو ی ستیریس وئاوازه و ته وژی هه واره سه ره هل ئه ده ن - بو نمونه ستیریس ئه بیته هو ی دریز کردنه وه ی ماوه ی درکندن ده نگ .

15 - «فرانک پاکه ر» سیمای جیاکه ره وه ی [+ گری - کونسانت] به سیمای ته وادانانیت ، چونکه گه لی کونسانتی گر له ئاخافتندا ئه بن به کپ . بو زانین پروانه گو قاری کاروان ، ژماره (6) ی سالی (1983) ووتاری «به یه کدا چوونی درکندن فاول و کونسانت هه ستاوه کان» .

16 - چونکه نیمچه فاولی /و/ و /ی/ له سیمای [+ کونسانت] و [+ فاول] دا هاوبه شن ، هه ردووکیان تایبه تیپانه ی فاول و کونسانتیان تیدا به . له بهر ئه مه له هه ردوو حاله ته که دا علامه تی [+] وه ره نه گرن .

17 - له کاتی درکندن فاولی /و/ و /و/ و /و/ دا هه ردوولیو خرئه کرینه وه ، به پیچه وانه ی فاوله کانی تره وه . که وایی فاولی /و/ و /و/ و /و/ سیمای [+ گردکراو] وه ره نه گرن و ئه وانی تر [- گردکراو] .

هه موو زمانه کانی گیتیدا هه ن ، وه یا بو ئه وده نگانه ی که منال له سه ره تادا فیریان ئه بی .

7 - علامه تی [+] ئه وه ئه گه یه نی که ئه و فونیمه تایبه تی گری تیدا به ، واته له کاتی درکندنیدا تاله باریکه کانی قورگه ئه جوو ئینه وه . وه علامه تی [-] ئه وه ئه گه یه نی که ئه و فونیمه تایبه تی گری تیدانیه .

8 - له م سه ره ده مه دا زانایانی زمان له باتی زاروه ی فونیم زاروه ی سیگمیت به کار ئه هین (Segment) چونکه زاروه ی فونیم وه کو که ره سه یه کی فونولوژی جو ره لیکچوونیکی له گه ل زاروه ی فوندا هه یه (Phone) . ئینجا له بهر ئه وه ی ئیسته به شیوه یه کی ته واهه توانری ده ستیشانی سنووری فونولوژی و فونه تیک بگری ، به هه مان شیوه ئه بی که ره سه کانی هه ردوو به شه که به ته واهه تی جیا بگریته وه . له بهر ئه م هزیه زاروه ی سیگمیت له باتی فونیم به کار ئه هینری له سنووری فونولوژی دا .

9 - پروانه لاپه ره (103) ی کتیی فونه تیک . بو نمونه ده نگ ی (ب) ی کوتایی ووشه له زمانی ئینگلیزیدا ئه بیته کپ ، ئه گه رچی ئه م ده نگه له بنه رته تدا گره . هو ی گورانی ئه م ده نگه له گزه وه بو کپ له م شوینه دا ، ئه گه ریته وه بو ئه وه ی که ئه م ده نگه له کاتی درکندنیدا به ره لانا کری .

10 - پروانه گو قاری زانکو ژماره (2) به رگی (8) سالی 1982 . له سنووری فونولوژی دا دوو به ش هه یه :

یه کیکیان به شی چوونه ژووره وه یه و ئه وه ی تریان به شی چوونه ده ره وه یه . هه ره ها له فونه تیکشدا دوو به ش هه یه : یه کیکیان به شی چوونه ژووره وه و ئه وه ی دی چوونه ده ره وه . له م به ینه دا ده نگ و فونیم گورانان به سه ردا دیت .

11 - هه رچی کونسانت هه سیمای [+ کونسانت] ی بو دائه نری ، وه یا [- فاول] . وه هه رچی فاولیسه سیمای [+ فاول] وه یا [- کونسانت] بو دائه نری .

18 - پروانه لاپه‌ره (10) ی کتیی :

«Generative Phonology»

19 - هندی فاول به بهشی پیشه‌وهی زمانه درکینرین و سیمای جیاکه‌ره‌وهی [+پیشه‌وه] یان بودائه‌نری. هه‌روه‌ها هندی فاولی دیکه له کاتی درکاندنیاندا زمان به‌رزته‌بیته‌وه و سیمای [+به‌رز] یان بودائه‌نری. به‌لام له کاتی درکاندنی هندیکی تریاندا زمان نزم ته‌بیته‌وه، بهم جوړه‌هم فاولانه سیمای [+نزم] یان بودائه‌نری و ته‌وانه‌ی له کاتی درکاندنیاندا زمان له ناوه‌پراستی زاردا له‌نگر ته‌گری سیمای [+ناوه‌پراست] وهرته‌گرن. له لایه‌کی تره‌وه ماوهی درکاندنی هندی فاول دریزه‌وه هندیکی تریان کورته. ته‌وانه‌ی ماوهی درکاندنیان دریزه [+دریز] یان بودائه‌نری و ته‌وانه‌ی ماوهی درکاندنیان کورته سیمای [-دریز] یان بودائه‌نری. هه‌روه‌ها له‌بهر ته‌وهی فاولی [ی] و [و] له کاتی درکاندنیاندا هه‌ردوو لیو ته‌کرینه‌وه سیمای [+کراوه] وهرته‌گرن.

20 - ته‌و کونسانتانه‌ی که له هه‌موو زمانه‌کانی گیتیدا هه‌ن سیمای [+سروشتی] یان بودائه‌نری. بوژانین پروانه لاپه‌ره (16) ی کتیی (Generative Phonology).

21 - ته‌وده‌نگانه‌ی که به‌شی سه‌ره‌وهی وینه‌کانیان (دوای تاقی کردنه‌وه‌یان به‌نامیری تایه‌تی) چره‌وبه‌زه‌قی دیاره‌پیان ته‌وتری زه‌ق و سیمای [+زه‌ق] وهرته‌گرن، چونکه به‌ته‌واوه‌تی ته‌گوشرین له کاتی درکاندنیاندا، به‌لام ته‌وده‌نگانه‌ی که به‌شی خواره‌وه‌یان چرتیه‌پیان ته‌وتری خنکاو چونکه به‌ته‌واوه‌تی ناگوشرین له کاتی درکاندنیاندا.

جوړی په‌که‌م له درکاندنیاندا ناوازه‌به‌کی به‌رز ی هه‌یه‌و جوړی دوژه‌م ناوازه‌به‌کی نزم.

22 - له درکاندنی هندی ده‌نگدا هیپزیک و هه‌وايه‌کی

زورتریان بو‌سهرف ته‌کری و ماسوولکه‌کانی ته‌ندامه‌کانی ئاخافتیش زیاتر گورته‌بنه‌وه، هم جوړه ده‌نگانه سیمای [+قورس] وهرته‌گرن. له لایه‌کی تره‌وه هندی ده‌نگی دیکه هیپزیک و هه‌وايه‌کی کهم تریان ته‌وی و سیمای [-قورس] وهرته‌گرن.

بو‌نمونه ده‌نگی [پ] له‌وده‌نگ "یه که قورسه و ده‌نگی [ب] سووکه.

23 - له کاتی درکاندنی هندی ده‌نگدا هه‌وا به‌رده‌وام له سیه‌کانه‌وه دپته‌ده‌ره‌وه. هم ده‌نگانه سیمای جیاکه‌ره‌وهی [+به‌رده‌وام] وهرته‌گرن و ته‌وانه‌ی له کاتی درکاندنیاندا هه‌وا ریگه‌ی لی ته‌گیری سیمای [-به‌رده‌وام] وهرته‌گرن.

24 - زارواهی زرینگوکه‌ته‌وه ته‌گه‌یه‌نی که هندی ده‌نگ ده‌وی وینی موسیقی یان تیدایه چونکه ته‌توانری له‌ره‌کانیان دریزه‌بکرینه‌وه، به‌پچه‌وانه‌ی هندی ده‌نگی تره‌وه که هم تایه‌تیه‌یان تیدانیه.

سه‌رچاوه‌کان

1 - به‌زمانی کوردی :

ته‌مین، وریا عومهر. فونولوژی. گوڤاری کاروان، ژماره (20) ی سالی 1984. (ل 34 - 37).
مارف، ته‌وره‌حمان حاجی. زمانی کوردی له‌بهر روشنایی فونوتیکدا. چاپخانه‌ی کوپری زانیاری کورد. (1976).

وهیس، غازی فاتح، فونوتیک. چاپخانه‌ی (الادیب) (1984).
وهیس، غازی فاتح. ده‌نگه‌کانی [ل]، [ل] و [ر]، [ر] له‌ژیر تیشکی فونوتیک و فونولوژییدا. گوڤاری زانکوژماره (2) به‌رگی (8). 1982.

2 - به‌زمانی عه‌ره‌بی :

حسان، تمام. مناهج البحث في اللغة. مطبعة النجاح الجديدة. الدار البيضاء. 1979.
خرما، نایف. أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة. المجلس الوطني للثقافة والفنون. الكويت (1978).
عمر، احمد مختار. دراسة الصوت اللغوي مطابع سجل العرب، القاهرة. 1976.